

Глава 3 Хетська держава

§ 1. Виникнення держави

Хетська держава - найбільша держава Стародавнього Сходу (XVIII-XII століття до н.е.), що склалася в центрі Малої Азії (Анатолія) в індоєвропейського народу хетів, які прийшли сюди, за припущенням, через Балкани або з боку Кавказу та асимілювали місцевий народ - хатів (абхазо-адигської та нахсько-дагестанської мовної належності). Держава хетів відіграла важливу роль разом із Ассирією, Єгиптом, Вавилоном в історії стародавніх цивілізацій Передньої Азії. За типом державності країна хетів наближається до так званих «азійських» деспотій з переважанням елементів державного та храмового господарювання, сильно вираженою військовою функцією та сакралізованою владою царя.

Столицею Хетської держави було місто Хаттусас (Хаттушаш, Хаттуса), яке розташовувалося на місці сучасного турецького поселення Богазкьой, у 150 км від Анкари. До середини XIX століття наука не мала відомостей про хетів та їх державу, якщо не зважати на нечіткі згадування Біблії про «синів хетових», «хетянів», які нібито мешкали Палестині та Сирії (що потім не підтвердилося). Хоча крито-мікенське суспільство, безсумнівно, мало контакти із Хетською державою, антична історична традиція не зберегла відомостей про хетів та їх країну. Лише на початку XX століття, завдяки археологічним розкопкам у Богазкьой (Туреччина, 1906-1912 роки, Г. Вінклер) та дешифруванню знайдених великих клінописних архівів (1915 р., Б. Грозний) було «відкрито» хетів та покладено початок науці хетології, яка вивчає історію хетського суспільства.

Історію Хетської держави прийнято поділяти на три періоди: Стародавнє царство (XVIII-XVI століття до н. е.), Середнє царство (XV століття до н. е.), Нове царство (XIV-XII століття до н. е.).

Попередниками Хетської держави були утворені у центрі Малої Азії у XX-XIX століття до н. е. політичні об'єднання місцевих народів хаттів з містами Канес, Хаттусас, Бурусханда із влаштованими у них колоніями асирійських купців. На рубежі III-II тисячоліть до н. е. до Малої Азії просуваються індоєвропейські племена неситів (південний схід Малої Азії), палайців (північ Малої Азії), лувійців (південь та південний захід Малої Азії), де з'явилися одночасно близькі ураратам хурритські племена. Ще у III тисячолітті до н. е. на території східної частини Малої Азії виникають міста-держави на чолі із рубау (цар) та рубатум (цариця). Поміж них підіймається місто Куссара, правитель якого Анітта (1790-1750 роки до н. е.) називає себе «великим царем». Куссарське царство було наймогутнішим політичним об'єднанням у Центральній Малій Азії, яке передувало Хетській державі. За правління Анітти відбувається інтенсивне поширення у центральній Ана-толії індоєвропейських племен неситів. Вони асимілюють хатів, які мешкали тут і мова яких поглинається неситською. Внаслідок злиття сторонніх індоєвропейців з аборигенним хатським населенням утворився етнос, який отримав від хатів ім'я хетів та сформував у середині XVIII століття до н. е. могутню Хетську державу. Остання багато в чому перейняла культурні та політичні традиції хатів та їх ім'я (звідси й стародавня назва держави хетів - Країна Хаті, або просто Хаті). На початку Стародавнього царства, у першій половині XVIII століття до н. е., хетський цар міста Куссара Анітта завойовує та об'єднує області Анатолії із центрами асирійських торговельних колоній - містами Неса, Хаттусас, Бурусханда. Засновником власне Хетської держави історична традиція вважає правителя Куссари Табарну (Лабарну), який силою зброї скорив сусідні області, поширивши володіння хетів від Середземного до Чорного морів. Табарна призначає правителями васальних міст своїх родичів. Ім'я засновника царства стало царським титулом, хетські царі називали себе табарнами. Передаючи царську владу, вони призначали своїх синів табарнами. Спадкоємець Табарни - Хаттусілі I (він же Табарна II) переносить столицю із Куссари на північ, до Хатуссу, яка залишається столицею хетів безпосередньо до падіння їх держави. За правління Хаттусілі I та його спадкоємця Мурсілі I військова міць Стародавнього царства сягає найвищого підйому. Мурсілі I розпочинає успішний завойовницький похід до Вавилону, поклавши кінець правлінню першої вавилонської династії. З цього часу Хетська держава стала в один ряд із великими державами Близького Сходу. Проте до кінця XVI століття до н. е., наприкінці правління Мурсілі I, міць Стародавнього царства підривається зростанням сепаратизму правителів міст, міжусобицями в царському оточенні, кривною помстою, дворськими переворотами (Мурсілі I вбито в результаті дворської змови). Північні області держави піддаються спустошливим набігам каскайських гірських пастушачих племен, від Хетського царства відпадають раніше завойовані області.

У період Середнього царства (XV - початок XIV століття до н. е.) зростає роль південних районів країни з лувійським та хуритським населенням. У цей час сильний вплив на хетів справляє хуритське царство Мітанні. У період Нового царства (XIV - початок XII століття до н. е.) його переважним етнічним елементом стають споріднені урартам хурити, правлять ним хуритські царі. Хетське царство етнічно стає хуритським, однак зберігаються попередня назва держави, її традиції. Як офіційна використовується мова хетів (хуритські царевичі при народженні отримували хуритські імена, а при сходженні

на пре-стол - хетські). За правління хуритських царів Суппілуліума I (по-чаток XIV ст. до н. е.), Мурсілі II та Хаттучілі III відроджується військова могутність Хетського царства, воно підкорює собі царство Мітанні, сирійські царства Халаб, Каркемиш. Після битви при Кадеші (1312 рік до н. е.) Єгипет був змушений визнати гегемонію Хетського царства у Північній Сирії. У цей період Хетське царство стає у ряд таких лідерів Стародавнього світу як Єгипет, Вавилон, Ассирія.

Наприкінці XIII століття до н. е. Хетська держава переживає кризу. Постійні війни підривають господарство країни та її військову міць. За цих умов Хетська держава не витримує натиску каскських племен, особливо тих, що вторглися із заходу, з країни Аххіява («Акайваша»), «народів моря», тобто ахейців Мікенської Греції. До 1200 року до н. е. Хетська держава пала, її столиця Хатусса була зруйнована індоевро-пейськими (але не хетто-лувійської групи) племенами мушків. Злив-шись з урартами та хуритами, мушки утворили вірменський народ, передавши йому індоевропейську мову. Після падіння Хатусси Східна Мала Азія запустіла на декілька століть.

§ 2. Суспільний устрій у Хетській державі

У зарубіжній літературі суспільство хетів визначається зазвичай як феодальне^[1]. Радянські дослідники відповідно до доктрини «суспільно-економічних формацій» хетське суспільство найчастіше визначали як рабовласницьке або рабовласницько-феодальне. Проте ці визначення не розкривають усієї соціальної картини хетського суспільства. У ньому по'єднувалися елементи первісносуспільних інститутів, наявність міцної автономної громади, патріархальність та державне рабовласництво, типове для східного державного феодалізму. Соціальні відносини у Хетській державі формувалися на основі добре розвинутого землеробства, скотарства (добре поставлене конярство), ремесла (звідси поширюється по багатьох країнах культура заліза), жвавих торговельних відносин (Анатолія - перехрестя торговельних зв'язків країн Близького Сходу). Слід також виділити сильно розвинену військову функцію, яка була постійною та домінувала у Хетській державі над усім суспільно-політичним життям.

Господарський порядок та суспільний устрій у Хетській державі визначалися наявністю переважного (царського) та храмового господарства; приватне господарство у більшості випадків було похідним від державного чи храмового. На двірських і храмових землях складалися численні державні господарства - «будинки»: Будинок палацу, Будинок царя (Будинок Сонця), Будинок цариці, Будинок бога. У цих господарствах працювали в порядку повинності селяни - общинники, робітники, які отримували як платню ділянки державної землі, а також депортовані із завойованих країн та поселені на державних землях військовополонені - арнувала (букв.

«той, хто повинен бути уведений (до полону)». У літературі вони іноді називаються рабами, але у дійсності більша частина їх рабами у дусі римського права не була. Арнувала наділялися необхідними засобами виробництва: ділянкою землі, робочою та дрібною рогатою худобою, насінням тощо. Протягом трьох років арнувала звільнялися від несення повинностей, після чого, як і інші власники державних наділів, виконували одну з двох поземельних повинностей: або саххан (постачання худоби, продуктів харчування та ін.), або луцці (робота на державних чи храмових полях). Нерідко арнувала з числа взятих до полону ворожих воїнів хетські царі включали як воїнів до свого війська. На державну «панщину» арнувала витрачали приблизно половину робочого часу, решту вони працювали на своїх наділах.

Раби становили відносно невелику частину населення, їх праця використовувалася найчастіше на державних будівельних роботах, у скотарстві, домашньому господарстві; вони могли мати родину, будинок, одружуватися з вільними жінками; значна їх частина нерідко включалася до війська з правом, що впливає звідси, на отримання земельного наділу, звільненого від податків. Не надто жорсткий моральний та правовий водорозділ між рабами та рештою населення пояснюється тим, що все населення у Хетській деспотії перебувало в сильній залежності від держави, аналогічній васалітету.

Наслідком розвинутого державного і храмового господарства та сильної військової функції неминуче ставали «одержавлення» всього суспільства та поява численого ранжируваного «служивого стану»: «начальники міст», «начальники поселень», «стольники», «воєначальники», «начальник драбини» (командувач штурмовими загонами при взятті фортець - важлива посада, на яку призначались, як правило, царевичі), «начальник кімнати печатки» (хранитель царської скарбниці), «виночерпії», «головний над ковалями», «головний над садівниками», «головний над перекладачами» та інші «головні» і «великі» сановники та чиновники. Люди, які отримували землю від царя, повинні були нести ту чи іншу повинність. У ранній період Хетської держави така залежність не була обов'язковою. Так, у стародавній редакції статті 47-а хетських законів говорилося: «Якщо хто-небудь має поля як дар царя, (то) він не повинен нести службу. Цар візьме зі столу хліб та дасть йому». Пізніше у цій статті говорилося: «Якщо хто-небудь має поле як дар царя, (то) він повинен нести службу». В іншому, більш пізньому варіанті статті встановлюється загальне правило: «Якщо хто-небудь має поле як дар царя, він повинен нести службу, пов'язану із володінням цього поля. Якщо його звільнять за наказом двору, він не повинен нести службу».

Державне господарство потребувало обліку та породжувало багато документації. При розкопках у Богазкьої, на місці колишньої столиці хетів, було знайдено державний архів, який містив понад 10 тис. клинописних «бухгалтерських» документів.

§ 3. Державний устрій стародавніх хетів

Хетську державу можна ідентифікувати як ранній варіант тео-кратичної монархії, в якій бюрократичну систему управління вінчала сакралізована царська влада. Держава хеттів, яка включала багато завойованих міст і територій, мала складну адміністративну структуру. Деякі міста та області підкорялися безпосередньо царю і цариці, існували дрібні васальні царства, в яких зазвичай правили царевичі, а також області, виділені в управління великим сановником. Управління здійснювалося через багатьох посадових осіб, які стояли при дворі: «синів палацу», «зброєносців золотого спису», «людей жезлу», «доглядачів над тисячею», «стольників» та ін. Палац обслуговували численні «кухарі», «пекарі», «доїльники», «шкіряники», «чашники», «швеці», «виробники царських бойових колісниць» тощо. Вони називалися «рабами царя», хоча практично за своїм правовим статусом рабами не були. Всі вони вели самостійні господарства на отриманих за службу ділянках землі (аналогічні стародавнім вавилонським «ілку»).

Для розуміння природи царської влади у Хетській державі необхідно враховувати дві обставини, загальні для генези державної влади у будь-якому стародавньому суспільстві.

1. У стародавньому суспільстві всі соціальні функції, у тому числі публічна влада та право, з самого початку глибоко сакралізовані. Царська влада або влада вождів, рексів, базилевсів мала своїм історичним зародком владу «священних царів». Носій сакральної публічної влади відповідав за плодотворність магічних обрядів, які супроводжували все життя стародавнього суспільства. «Священний цар» саме тому, що був обдарований магічною силою, відповідав за родючість полів і худоби, успішність будь-якого роду будівельних робіт. Через це він відповідав і за правосуддя, яке у стародавні часи було частиною са-крального життя суспільства. Якщо «священний цар» «погано, недо-статньо щиро віддавав суспільству свою магічну силу, він міг поплатитися життям, що нерідко і траплялося»^[2]. Тому в усіх стародавніх суспільствах «державна» влада, незалежно від того, відходила вона до влади спадкових царів чи до влади виборних базилевсів, обов'язково поєднувалася із владою верховного жерця. Колишній вождь племені, поєднуючи у своїй особі владу воєначальника, первосвященника та розпорядника державних робіт, ставав головою держави-деспотії, а в умовах сакралізованої свідомості - земним втіленням божества.

2. Оскільки становлення «державної» публічної влади, у тому числі царської, органічно виростає з інститутів родової організації, царська влада тривалий час сусидить із органами суспільної влади.

Таким органом у Хетській державі був панкус («збори», «натовп»). Він спочатку був схожий до всієї родової общини. У Стародавньому царстві до складу панкусу входили вищі сановники, родичі та свої люди царя, а також воїни. Панкус мав широкі повноваження: затверджував спадкоємця престолу, мав право судити вищих посадових осіб - представників царського роду та самого царя у разі вбивства ним своїх родичів. За царя Телепіну (1525-1500 роки до н. е.) було ухвалено закон, за яким сам цар відповідав головою за вбивство брата чи сестри (це було викликано тим, що правління Телепіну передували численні смутні, дворські перевороти та вбивства членів царського роду). У міру зміцнення царської влади значення панкусу падало, і в період Нового царства він згадується тільки як суто обрядовий орган. На зміну панкусу із часом приходила тулія - царська рада, яка складалася з найближчого оточення царя.

Цар (хассу) мав титул табарна, який відрізняв його від інших більш дрібних царків. У листуванні він називав себе «Моя Величність», «Мое Сонце». Цариця носила титул тавананна, якщо вона була матір'ю спадкоємця престолу або самого царя. Вважалося, що після «земної» смерті цар ставав богом, тому про смерть царя говорили: «Він став богом».

Голова Хетської держави, як і всі царі Стародавнього Сходу, виконував важливі економічні, правові, військові та культурно-релігійні функції. Остання була найбільш універсальною опорою влади, бо

цар- намісник бога Грози та його земне втілення були священним символом. Періодичне «оновлення» магичної сили царя - необхідна умова родючості полів, плідності худоби і взагалі добробуту суспільства. У багатьох стародавніх суспільствах засобом такого оновлення були періодичні ритуальні вбивства царів, а пізніше - їх «заступників»¹⁹. Сліпярительницею царя була цариця, яка у хетському суспільстві обіймала високе становище. Хетські цариці мали свої двори зі штатом придворних, персональні маєтки, отримували спеціальну данину, могли самостійно вести судові справи, разом із царями брали участь у вирішенні багатьох державних питань.

§ 4. Право Хетської держави

У розкопках на місці колишньої столиці хетів Хаттуси було знайдено багато таблиць із текстами хетських законів. З них повністю збереглися дві таблиці, що містили двісті статей, а також «Закон про порядок спадщини престолу та про найважливіші злочини», ухвалений царем Телепіну (1525-1500 роки до н. е.) на дорадчих зборах Хетсько-го царства, «Дарча грамота царя Арнуванди II на рабів, худобу та землі», «Інструкція храмовим людям про становище рабів перед господарем та вільних перед богом», а також деякі фрагменти інших правових документів.

Першу таблицю, що містила сто статей, названо в оригіналі: «Якщо людина, таблиця батька мого, сонця». Другу таблицю, яка також містила сто статей, іменовано: «Якщо виноградна лоза». Тексти обох таблиць сучасні вчені розглядають як цілісну серію і тому зазвичай нумерують підряд. Хетське право не було суворо уніфікованим, про що свідчить розпорядження хетським начальником гарнізону: «По-дбно тому, як у різних країнах, де застосовували смертну кару, нехай його стратять, а в тих містах, де його піддавали вигнання, нехай виженуть його». Предметом правового регулювання були майнові відносини, порядок землеволодіння, шлюбно-сімейні стосунки, спадку-вання, вартість товарів та послуг, злочини проти особи, власності, релігійні злочини. Найбільшу кількість статей присвячено розкраданню майна, худоби (61 стаття), шлюбно-сімейному праву, поземельним відносинам.

До «конституційного» права належав закон Телепіну про порядок спадкування престолу: царську владу успадковували сини за старшин-ством, а за відсутності синів - чоловіки принцес. Інтерес становлять статті, присвячені злочинам та покаранням. Відплатою за найважливіші злочини встановлюється, як правило, грошова та матеріальна компенсація і тільки в деяких випадках - смертна кара (непідкорення су-довому рішення царя або сановника, повстання раба проти свого господаря, зґвалтування поза будинком заміжньої жінки, перелюбство, скотолозтво). В інструкції храмовим людям передбачаються суворі по-карання для рабів: «... якщо раб своєму господареві досаждає, то він його або вбиває, або позбавляє носа, очей, вух, або він його притягує до відповіді разом з його дружиною, його синами, його братом, його се-строю, його кумою, чи то його раб або рабinya. І тоді засуджують його публічно та розглядають його як ніщо; і якщо він тоді вмирає, то він вмирає не один: його родину також ховають із ним». Імовірно, така від-плата передбачалась і для вільного, якщо він «досаждає почуттям бога»: «... хіба бог карає його одного перед собою? Хіба не разом із його дру-жиною, його сином, його нащадками, його родиною, його рабами, його рабinyaми, його великою рогатою худобою, його дрібною худобою карає він його перед собою? Та не зносить він його цілком?»

¹⁹ Геринг, О. Р. Хетты [Текст] / О. Р. Геринг. - М., 1987.

²⁰ Геринг, О. Р. Хетты [Текст] / О. Р. Геринг. - М., 1987.

